

REFERAT FRA SEMINAR:

Grensetraktene 1814-1945. Krigs og forsvarshistorie

Fredriksten festning, Halden, 18. mars 2000

Nedenfor er forkortede versjoner av foredragsholdernes innlegg.

Grensetraktene 1940 - 1945

Arvid Johanson

Kurér i grenseland

Robert Denis

"Kurier, flyktningslotsar og slippegång"

Gösta Johannesson om sin bok.

Brödrafolk eller arvfiender? Om unionen 1814-1905

Thomas Magnusson, Historiska institutionen i Göteborgs Universitet.

Etter foredragene

Tekst : Randi Sæter

Foto: Lars-Erik Hammar

Grensetraktene 1940-45 – Arvid Johanson

Arvid Johansson innledet med å uttrykke glede over at vi ikke var samlet til et fredsstevne. Det ble nemlig arrangert to store fredsstevner på Fredriksten festning i 1914 og i 1939, etterfulgt av grusomme verdenskriger. Et krigs-seminar burde sikre oss mot en 3. verdenskrig.

9. april 1940 ble Norge okkupert. Det norske militære nederlaget var et faktum, men i all forvirringen ble det en politisk seier. Flere forhold den 9. april medvirket til dette: Blücher ble senket ved Oscarsborg av gamle kanoner som var ment å hindre et svensk angrep i 1905. Kongen og regjeringens flukt oppover til Hamar/Elverum og seieren ved Elverum over en tysk elitestyrke på jakt etter kongen. Til slutt verdens første statskupp på radio, annonsert av Vidkun Quisling. Quisling var svært upopulær i Norge og dette bidro til å samle det norske folk mot det tyske styret. Norge kom på denne måten med på de alliertes side, selv om det militære nederlaget ble et faktum etter hvert.

Det fantes heltemot, men aller mest var det forvirring, forferdelse, villrede og defaitisme. I Sverige var situasjonen en annen. Sverige hadde vært engasjert i vinterkrigen, og da Danmark og Norge ble okkupert i 1940, ble det den svenske regjeringens oppgave å holde landet utenfor krig. Noe misnøye og gnisninger mellom

Norge og Sverige var det den første tiden, men i sum var det uten tvil en stor fordel for Norge at Sverige holdt seg utenfor krigen. Sverige ble nødt til å føre en forholdsvis fleksibel nøytralitetspolitikk, i lys av den sterke krigsmakten de hadde utenfor stuedøra.

Av betydning for de lokale forhold var det store innslaget av svensk befolkning på norsk side av grensen. I en del grender på Idd var for eksempel 40 % av befolkningen svensk i følge Folketellingen av 1900. I Berg-delen av Tistedal var en tredjedel av innbyggerne svenske. Likeledes var det 2151 svensker av ca. 11 000 innbyggere i Halden. På det lokale plan hadde menneskene stor forståelse for hverandre, i motsetning til hva forholdet var mellom innbyggerne i Stockholm og Oslo.

12. april 1940 var den store panikkdagen i Halden. Ryktene gikk om bombing av byen og mange rømte over til Sverige. Kampene i Østfold varte ikke mange dagene. 1. divisjon og generalen på festningen hadde lite å stille opp mot verdens største krigsmakt. Norske soldater ble internert i Sverige.

Sommeren 1940 kom de tilbake igjen. Johanson stilte spørsmålet om hvordan det lot seg gjøre å sende soldatene tilbake til Norge til et sivilt liv i et Norge som fortsatt var i krig. Han antok at svenskene gjerne ville bli kvitt dem og soldatenes norske familier gjerne ville ha dem hjem igjen. Flyktninger returnerte også tilbake. Forholdene stabiliserte seg sommeren 1940.

Rent geografisk lå det til rette for at Halden fikk en oppgave som kanalen ut av Norge til den frie verden via Sverige. I den norske motstandsbevegelsen var man innstilt på å sørge for rolige forhold i vårt distrikt slik at flyktingestrømmen og kurértrafikken kunne foregå i mest mulig trygge former. En taktikk som var vellykket. De første som kom over var transittflyktninger fra tysk okkuperte områder ute i Europa (bl.a. Willy Brandt). Til å begynne med gikk flyktingearbeidet noe tilfeldig for seg. Arbeidet var ikke profesjonelt organisert og tyskerne drev heller ikke noe godt organisert vakthold. For å belyse dette kunne Johanson fortelle om at han som gutt i mars 1941 bivånet en flokk gutter som kom marsjerende gjennom Halden, ut på den islagte havna og syngende over fjorden til Sverige.

Alvorligere ble det da grensepolitiet begynte å virke i 1941. De var mer nidkjære enn tyskerne, som dessuten var redde for å begi seg inn i skogene. Farlig var også det svenske grensepolitiet og tollmyndighetene. De så gjennom fingrene med flyktingetrafikken, men kurérvirksomheten kunne føre til farlige situasjoner.

Selv om grensen var lukket fra våren 1940, viste det seg at kjærlighetens krefter kunne bryte ned de sterkeste hindringer. I vårt distrikt var det mange amorøse forbindelser. Et eksempel var Edith Tellesås i Enningdalen som var forlovet med Hans Lindahl i Bullaren. Bryllupet var fastsatt til St. Hans, men det var under omstendighetene ikke mulig å få det gjennomført. Tyskerne tillot det ikke, og norske myndigheter kunne ikke gjøre noe fra eller til. Svenske myndigheter ville heller ikke ha noe med dette giftemålet å gjøre. En «kyrkoherde» i Naverstad gikk til

«landsfiskalen» og spurte om Edith kunne komme inn i Sverige hvis hun ble svensk statsborger. Han fikk et bekræftende svar til det. Det ble slik at Edith marsjerte inn i Elgåa og stilte seg på en sten akkurat på den norske siden av grensen og Hans Lindahl på en sten på den svenske siden. Sammen med Hans sto to svenske «statspoliser» og passet på, mens Strömberg, i fulle pontifikalier, foretok vielsen ute i elva. Da Edith hadde gitt sitt «ja», ble hun svensk statsborger og kunne hoppe over grensa til Sverige.

I dette distriktet var det åpen favn for alle flyktninger på svensk side, noe som vi er stor takk skyldig for. Et tragisk unntak var en tysk politisoldat som forelsket seg i en norsk jente og ville flykte til Sverige. Denne tyske soldaten ble sendt tilbake og senere henrettet av sine egne.

Halden-gruppen var en av de illegale organisasjonene som hadde lengst levetid under okkupasjonen. Den ble opprettet ved at haldensere, som hadde flyttet til Oslo og drev motstandsarbeid der, fikk medhjelpere i Halden til å danne flyktningeruter.

Det som var vanskeligst, var å komme til Halden, ikke å ta seg over grensen. Derfor var mye av jobben til å begynne med å følge flyktningene til Halden. Det ble for mange flyktninger og for farlig arbeid etter hvert. Ved jernbanetransport ble det utviklet forskjellige kodeord for å melde at flyktninger var underveis. Johan Andersen, som drev en brenselforretning i Halden, kunne for eksempel melde om at han hadde en favn bjørkeved. Det betydde at det skulle komme en mann. En halv favn var synonymt med en gutt, en og en halv favn skogsved betydde en kvinne og en pike.

Denne flyktningetrafikken gikk merkelig bra i lang tid, og det utviklet seg et nett av ruter. Den mest benyttede var over til Hälle fra Idd, Eskeviken til Langenäs og fra Knivsø til Svartejan. Disse rutene vil bli markert med skilt i nær framtid.

En som spilte en viktig rolle i dette arbeidet var tolleren på Hälle; Fritz Olsson. En sentral medhjelper på norsk side var tollerkollega Sven Fagerholt. For å vise den kuriøse blandingen av krigens alvor og den letthet mye ble ordnet med, fortalte Johanson en episode der det tyske sikkerhetspolitiet ble frastjålet en båt. Heinrichs, «Der König von Halden», gikk til Sven Fagerholt og ba han prøve å skaffe båten tilbake. Det var umulig, hadde Fagerholt replisert, fordi han manglet «Schein» (tillatelse). Heinrichs skaffet Fagerholt de nødvendige papirer, og han dro over til Sverige og bragte båten tilbake.

Fagerholt hadde oppsyn med båter på norsk side, men om natten løste han fortøyningene og om dagen drog han over til Sverige i uniform med sitt sitt nyvunne Schein og hentet båtene tilbake. De norske nazistene skjønnte hvordan det hang sammen, men tyskerne var så takknemlig over å ha fått båten sin tilbake at de stilltiende aksepterte denne merkelige dobbeltrafikken til Fagerholt.

På svensk side var man opptatt av å få vite hva tyskerne drev med, og de opprettet en etterretningsgruppe som ble ledet av Stig Roth. De tok kontakt med den norske

motstandsbevegelsen slik at det her ble et hemmelig og fruktbart samarbeid. Norske kuréerer ble som regel ikke tatt på norsk side, men på svensk. Hvis de deltok i samarbeidet til Roths gruppe, sørget han for at de slapp fri.

En av de som var med i grensefarten, var leder for Mil.org., Jens Christian Hauge. En gang han skulle møte representanter for London-regjeringen i Köpmannabro, var det en anstrengt situasjon i Halden. Han gikk til blomsterhandler Arnold Wiig, som smuglet han et stykke på veien i en bil med en blomsterleveranse til en begravelse på Prestebakke. Begravet under blomsterkranser gikk alt bra, til tross for allergi og tysk kontroll.

50 000 kom over grensen fra Norge til Sverige, og Johanson anslår at ca. halvparten av disse kom seg over grensen via Halden. De aller fleste ble tatt imot i Strömstad, og et betydelig antall kom til Dals-Ed. Det gikk merkelig bra, med unntak av den tragiske hendelsen på Oslo-toget den 22. juni 1942. Jødeforfølgelsene var begynt i Norge, og en grensepolitimann oppdaget flyktingene. Politimannen ble skutt, og alle flyktingene ble tatt. I alt 11 omkom i tysk konsentrasjonsleir.

En annen trist episode var en flyktingelos som ble skutt ved Kroksund i Marker. Da Mil.org. ble revet opp, startet den opp på nytt i Rävmarken. To soldater fra den gruppen ble skutt i slutten av september 1944 ved Hafsrød

Det er ganske enestående at den norske, militære motstandsorganisasjonen bygde seg opp på svensk grunn. Et godt eksempel på svensk-norsk samarbeid og forståelse. Når man på sentralt hold mislykkes i forskjellig samarbeid mellom våre to land, er det et helt annet grunnlag for vellykket samarbeid her ved grensen, avsluttet Johanson.

05.12.2002

Kurér i grenseland – Robert Denis

13. april 1940 ble Robert Denis tatt av tyskere i Halden, 15 år gammel. Gutten var på vei fra sentrum mot Svalrødkilen da han stoppes og får to geværer i brystkassa. Han svarer benektende på om det er soldater på Fredriksten. Han blir gissel mens en uniformert jernbanefunksjonær, som blir tatt like etter Denis, må følge tyskerne til festningen. Da det norske flagget blir erstattet med det tyske på Fredriksten, får Denis slippe fri.

Utover sommeren var det rolig på motstandsfronten. I november blir Denis med i en Mil.org. gruppe. Leif Pettersen, som senere ble skutt, ba Denis organisere en juniorgruppe. Selv ledet han en seniorgruppe. De lærte å håndtere våpen og trente ute i Ankerskogene i kulda, mest for å holde kampmoralen oppe.

Noe uorganisert flyktingearbeid ble drevet ved hjelp av hasardiøs stjeling av haldensernes eker, som flyktingene selv rodde over. På samme tid var Denis med på å trykke og dele ut en illegal avis kalt «Glimt». Mil.org. i Oslo ba gruppen kun drive organisert flyktingearbeid. Det ble enklere ved at Fritz Anker-Rasch på Sorgenfri lånte ut nøkler til to båter. Halden-gruppen ble dannet. Ved hjelp av en kontaktmann i Oslo ble flyktingene satt på toget til Halden i følge med en Mil.org.-mann. I Halden ble de vist veien til Hotell Marine (nåværende Haldens bussholdeplass). Fra Hotell Marine ble de fraktet, ofte ved hjelp av en to-tre velvillige drosjesjåfører, til strekningen Remmen/Sorgenfri. Derfra var det over grensen til Sverige. Tunnelen ved Sorgenfri ble fra den tiden kalt «Frihetens tunnel». Det var grensepolitiet, og ikke tyskerne, som utgjorde en fare for kurérene den første tiden. Grensepolitiet var mer lokalkjente og nidkjære. Fra 1943, da gestapos Heinrichs begynte å arbeide i Halden, utgjorde tyskerne en stor trussel for flyktingearbeidet. Allikevel gikk det ganske glatt fram til 1944, da Leif Pettersen ble skutt i Oslo. Av Haldengruppen ble det bare Arne Strøm og Denis igjen til å fortsette arbeidet. Resten måtte rømme til Sverige.

At Halden-gruppen klarte arbeidet sitt godt var mye takket være et grundig forarbeid, og at medlemmer av gruppen alltid passet på å være hver for seg. De var påpasselige med å føre et vanlig liv ved siden av arbeidet i gruppen. Denis selv passet jobben sin som baker, selv om han var aldri så sliten. Dessuten gir Denis honnør til grensevakter og tollere. De snudde ryggen til, slik at flyktingene kunne redde seg i land på svensk jord. Samarbeidet på grensen var utrolig godt!

I september begynte store razziaer. Denis ble arrestert, men sluppet fri. Den 27. september måtte Denis flykte til Sverige. Vel over grensen får han beskjed om at kameratene Erik og Arne fra Halden-gruppen var blitt henrettet på Hafsørød.

Etter en måneds tid blir han bedt om dra tilbake til Halden for å opprette nye flyktingeruter. Alle ruter var brutt. Han drog tilbake og allerede etter tre dager var en ny flyktingerute satt i verk. Flyktingene ventet hjemme hos Denis' foreldre til kysten var klar, og mange ble rodd over denne vinteren. Nå var det XU som hadde overtatt ledelsen av flyktingearbeidet, så han var knyttet til både XU og Mil.org. 5. mai 1945 ble de siste flyktingene fraktet over til vårt naboland. 2500 hadde blitt fraktet til Sverige. Nervene var slitt, og det skulle gå 30 før han begynte å snakke om sine erfaringer som grenselos.

10. mai 1945 vaiet det norske flagget på Fredriksten igjen – en gledens dag!

Hele foredraget

Direkte gjengitt etter opptak av foredraget holdt av Robert Denis:

Ja, kjære dere alle sammen. Når Arvid har vært her så skulle vel en amatør ikke gå på talerstolen, for å si det sånn. Men jeg går rett på saken.

Jeg var grenselos i fire år og fikk oppleve mye. Det hele startet den 13. april 1940. Jeg var på vei til Svalerødkilen, og jeg er vel den første haldenser som ble tatt av tyskerene. Da jeg kom opp på Rødsveien, så plutselig sto en tyske motorsykkel rett foran sykkelen min, og jeg hadde to geværer i brystkassa. Det var mitt møte med tyskerene. En ung gutt på femten og et halvt år som aldri nesten hadde tatt i et våpen eller noe. Rett etterpå så kommer en stabsbil med Major Maetschkes og løytnanten og to soldater. Jeg blir beordret bort i denne bil og blir spurt om det var soldater på Festningen, om det var dèt og dèt. Jeg sa at det ikke var soldater på Festningen. Jeg visste ikke noe mer. Men sier han, etter mine opplysninger, sier Major maetschkes via løytnanten: "Det èr soldater der, det er sikkert." Jeg sier "nei" fortsatt. Men så spør han om jeg vet veien til Festningen. "Ja" sier jeg. "Ja, du får vise vei". Med det samme jeg setter meg opp i statsbilen, så kommer det en jernbanefunksjonær i uniform, og han ble jo da tatt istedenfor meg. For uniform var jo uniform for tyskerne. Så ble han beordret i bilen og skulle vise vei. Og jeg ble stående mellom to tyske soldater og skulle være gissel for Major Maetschkes, og hvis det hendte han noe, så var det slutt. Det var starten. Det tok en halv time før det norske flagget kom ned på Festningen til det tyske flagget kom opp. Da fikk jeg lov til å dra videre. Så kan man spørre seg... var en redd når en sto der ? Nei, det rare er i hvert fall for mitt vedkommende, jeg var ikke redd mens jeg sto der mellom disse tyske soldatene. Men så syklet jeg nedover mot Svalerødkilen. Ved Sorgenfri en kilometer lengere nede, så plutselig måtte jeg stoppe. Da begynte jeg plutselig å svette og begynte å skjelve. Nede ved Sorgenfri måtte jeg sette meg i grøftekantene for å slappe av for jeg var helt skjelven. Da kom redselen. Og det er jo nokså paradoksalt at der satt jeg ved Sorgenfri og titta på svensklandet som skulle bli min arbeidsplass i nesten fire år etterpå. Det var litt rart. Det tenkte jeg på etterpå.

Men i 1940 da var det... jeg vil si det slik... det var stille og rolig, og vi var ikke noe organiserte under grenselos eller sånn. Men høsten 1940 så ble jeg med i en gruppe, Milorg, en av de første som var i Halden. Det var Leif Pettersen som senere ble skutt i Oslo. Han var leder. Han hadde danna en seniorgruppe. Så spurte han meg om ville være sjef for en juniorgruppe på åtte personer. Det var i november 1940. Så vi var jo den første gruppa. Og blant annet i den gruppa var jo en kjent mann for mange, det var Vidar Parmer blant annet og gjengen. Vi lærte militære, vi lærte å håndtere våpen, og vi var ute og herda oss i disse kalde skogene i Ankerskogene og skulle liksom bli soldater. Det var klart det var mer for å holde motet oppe. Vi hadde så smått i løpet av 1941... hadde vi kommet borti noe flyktningsgreier på isen fra Sørhalden til Hälle og sånt noe, over til Långnäs. Det var enkle, organiserte ting til å begynne med. Men vi hadde kommet inn i det. Og etter hvert så kom dette inn i organiserte ting. Men vi hadde gjort en del feil før vi lærte. Og som Arvid også sa, det var ikke så organisert.

I 1941 da var vi av dem som stjal ekene fra haldenserne når flyktingene skulle over. Flyktingene rodde over selv. Det var jo vanvittig dumt. Vi stjal vel eker fra, ja, fra Eskeviken til langt ned mot Remmen ved Refne. Dette her... de samla seg opp langs Svensklandet. Og vi skjønnte jo at dette måtte jo gå galt til slutt. Så fikk vi i 1942, høsten -41, -42, en avtale med Fritz Anker Rasch på Sorgenfri. Vi fikk nøklene til to

båter, eker, som han hadde liggende nede ved badehuset sitt. Og da begynte Halden-gruppen å danne seg. Vi hadde i mellomtiden begynt... jeg trykte en illegal avis som het "Glimt". Den trykte jeg hjemme hos meg. Og delte ut dette i to hundre eksemplarer hver fjortendedag til Haldens befolkning. Vi var altså med i Milorg. Men det er klart. Dette her ble for mye. Det ble jo vanvittig at en gjeng skulle holde på med alt dette og utsette oss for farer hele tiden. Så fikk vi klar beskjed fra Milorg i Oslo at vi fikk slutte med trykking av aviser, slutte med militære og bare bli en flyktningsgruppe. Jeg valgte da ut ti mann. Jeg var ikke sytten år engang da jeg ble spurt om jeg ville være med på dette. Jeg hadde jo vært med hele tiden. Jeg sa til Leif Pettersen at jeg ville snakke med min mor før jeg gir svar. Jeg går hjem til mine foreldre og spør da. Dere vet at jeg har vært med på illegalt arbeid nå i ett år. Har dere noe imot at jeg fortsetter ? Hun sa bare: "Vær forsiktig !" Det var det eneste... det kan jeg si at på de tre åra som jeg holdt på med illegal avis, illegal trafikk, så var det aldri, aldri et spørsmål hjemme... "hva gjorde du i går ?" Jeg kunne komme hjem klokka to, tre og skulle på jobben klokka fem. Jeg var jo bakerlærling. Ved fem-, sekstiden måtte jeg opp igjen. Selv om jeg var trøtt og elendig var det aldri spørsmål. Så jeg hadde full støtte hjemmefra. Og det tror jeg var en forutsetning for at en skulle kunne greie og holde på med illegalt arbeid. Hadde du hatt tjat hjemme så tror jeg ikke du hadde holdet ut.

Hvorledes var vi organisert ? Arvid var jo inne om det. Vår mann Hans Ringvold i Oslo, gammel haldenser, han var jo den som var kontaktmann. Men hvorledes fikk vi det inn. Han sa at den første tiden så var det at våre folk var med dem på toget. Dette hendte jo på en dramatisk måte at vi måtte stikke. Hans Lie Davidsen hadde med seg en flyktning som kom fra Oslo. Denne flyktingen hadde fått beskjed at han skulle holde seg seks, syv meter bak Lie Davidsen. Han skulle gå over broen i Halden. Og haldenserne er jo et merkelig folkeslag for når du kommer fra Nordsiden og skulle til Sydsiden, så gikk du på venstre siden alltid. Og når du kom fra Jernbanen, så gikk du på den andre siden. Det var helt obligatorisk, men denne flyktingen, han skulle være veldig lur, han, han gikk over på den andre siden, så han kunne se skrått over. Og hva hender ? Jo, der står en grensepoliti. Han ble tatt med èn gang. Altså, det skulle ikke mere til for at det gikk feil. Vi lærte jo av dette. Disse to ble tatt, var på Victoria Terrasse i Oslo i åtte uker, men slapp fri. Han kom tilbake til Halden, og vi fikk han over til Sverige i full fart. Så det gikk jo bra med han. Men så lite skulle det til mot grense-politiet som var i bunn og grunn vår verste fiende. De tyske gestapoene var ikke så organiserte inntil 1942. Først når Heinrichs kom i 1943 så begynte det å bli farlig å være på grensen. Du måtte være forsiktig. Han var en skarping. Han greide å få fatt i hvor ruter gikk. Han var fenomenal oppfinnsom.

Men i 1942 så kom, vet jo alle det, jødene, da fikk jo vi en jobb uten like med flyktinger. Så kan jeg ta en liten episode som hendte nede på grensen en sen natt. Jeg hadde vært oppe i skogen og hentet syv jøder som var ventet. Leif Pettersen han lå jo på Svartejan fra Sorgenfri og var tilbake. Og så står jeg der nede ved tunnelen ved Sorgenfri. Så sier en jøde... dunker en eldre mann, synes jeg da den gang, til meg, og så sier han: "Hva heter det for noe her da, unge mann ?" Ja, så sier jeg det til han: "Du... jo mindre du vet når du kommer til Sverige jo bedre er det.

Men ser du den lille lykte der borte, det lille lyset ? Der er friheten deres. Når dere kommer over der, er dere på frifot." Så dyttet han til meg litt senere så sa han: " Kan vi ikke kalle dette her for "Frihetens Tunnel" da, unge mann ?" sa han. Og jeg vil si det slik. Ofte når flyktningene kom gjennom skogen og ned der, så sa vi til dem... nå er dere ved "Frihetens Tunnel" sa vi. Og det var akkurat som om roen kom ned. For det er klart de var nervøse.

Og Arvid var inne på det at det var farlig deler av det med flyktningene. Men vi altså, vi anså den farligste delen for oss som var kurører, det var når de kom til Jernbanen i Halden, og vi skulle ha dem bort på Hotell Marine hvor vi hadde et rom til disposisjon for flyktninger, få dem ut av jernbaneområdet og bort. Hvorledes gjorde vi det. Jo, de hadde fått klar beskjed at de skulle se etter en mann med for eksempel med en avis under armen. Selv skulle de også ha en avis under armen. Og så når de så en av våre sto ved Jernbanen, skulle de bare følge sakte etter. Og det var da å få dem bort på "Hotell Marine". Det var ikke lange veien. Det er der hvor bussholdeplassen i Halden er nå. Og så var det opp der. Og det merkelige var at... under vet du, var det full fest med tyske jenter og tyskere og greier. Og over der var det sikkert. Men så skulle vi ha dem fra "Hotell Marine", gjennom byen, ut til Sorgenfri. Og da vil jeg si. Der hadde vi heldigvis en to, tre alle tiders drosjesjåfører som stilte opp, henta dem, og kjørte dem ut på toppen av Sorgenfri, der hvor Lærerhøyskolen er i dag. Når de var kommet dit, da var vi hundre prosent sikker på at vi skulle få dem til Sverige. For da synes vi all fare var over. Så kan dere spørre, kanskje tenke... det måtte være farlig, om vi var nervøse ? Nei... personlig får jeg si sånn... jeg var aldri redd... jeg var aldri redd de første tre årene av den oppgaven jeg gikk til enda jeg var ute hele tiden. Det som var noe annet... det var spenning, spenning i oss, at vi måtte lære oss å lytte, vi måtte ordne oss så alt var sikkert. Og det kan jeg si dere alle sammen at hvorfor Halden-gruppen greide seg i alle år, det tror jeg personlig var for at vi var veldig nøye med forarbeidet. For eksempel en ettermiddag vi skulle over med flyktninger så var det å dra ut i skogen, løpe igjennom Sorgenfri - Knivsø for å se om det kunne være noen tyske vakter. Det var litt av oppgaven. Og alltid to timer før flyktningen kom så var en eller annen av oss ute og sonderte terrenget og så om det var noe mystisk. Og særlig da mot Knivsø - Svartejan. Det hendte jo en kveld vi kom, så hadde det plutselig kommet tyskere på Knivsø fyr. Men de var jo veldig snille mot oss da for de hadde tent bål, så de signaliserte tydelig at her var det post. Da tok vi dem bare videre nedover til Unnebergstranda og rodde over der for da var vi på den andre siden. Så det arbeidet som var forarbeidet for Halden-gruppen, var jo at vi var nøye og var nøyaktige i alt vi gjorde. Og så nevner vi... Vi var åtte mann. På slutten var vi samla, men vi var aldri, aldri sammen i byen. Vi var alltid hver for oss i forskjellige grupper. Grensepolitiet og sånn kunne aldri koble oss sammen, og det tror vi jo var veldig viktig da. For de som var egne grupper, de var alltid i søkelyset. Så vi var aldri sammen sånn. Jeg vil jo si det sånn at vi hadde jo problemer. Arvid var inne på det med grenseland og grenseområdet. Men jeg vil gi fullstendig ros til de svenske grensevakter og tollere langs Svartejan - Hälle i den tiden jeg var med. Og vi rodde jo over. Vi vet som Carlsson sa, en vakker grensevakt, dere har jo ikke lov til å komme hit, men jeg snur ryggen til og ikke ser noe, sa han. Og det gjorde han ofte når vi kom ned til "Tullare Martinssons" vik med flyktninger. Så jeg vil si det at selv så tidlig som i toogførti så

var disse guttene langs grensen, tollere og grensevakter, aldeles fenomenale å jobbe sammen med. Vi hadde ikke noe problemer med dem. La oss få sagt det. Og jeg vil takke dem mange ganger for den hjelpen vi fikk. For det å snu ryggen til, det var nok ikke så lett for dem heller med de klare beskjedene de hadde fått.

Episoder... la meg si det sånn... Frem til 1944 så gikk alt glatt. Det gikk helt... det var ikke... jeg kan ikke minnes det var en episode som var farlig. Det var spenning, men ikke farlig. I 1944 så begynner elendighetene her i Halden. Arvid var jo innom det, men jeg vil begynne med det at vår sjef Leif Georg Pettersen ble skutt i Oslo i juni 1944. Alle nærmeste måtte over til Sverige. Hele gruppa var i oppløsning. Det var to mann igjen i juni 1944. Det var Arne Strøm og jeg selv. Det var altså to mann igjen som skulle fortsette. Det var... og det hendte jo så mye i september -44. Alle vet jo storraziaen 14. og 15. september. Jeg selv ble arrestert på natten og, da her oppe i Festningen, og kom frem til Heinrich. Og en tysk... en norsk soldat, gestapo, Mathiesen var det vel, jeg ble spurt om hvorfor jeg var ute om natta. Jeg var blitt arrestert kvart over fire, og jeg skulle på jobb. Jeg var baker, så jeg, sånn diverse fram og tilbake. Så sier Mathiesen plutselig. Han er ikke på lista. Så sier Heinrich at du kan gå. Og jeg skal si dere... jeg var kjempeglad når jeg fikk lov til å gå fra Festningen.

Jeg tenkte det at nå var den dagen gjort, men jeg gikk ned på jobben så vidt. Og med det samme når jeg kommer ned der, så kommer Arne Strøm som sier at vi har to damer som må over til Sverige i løpet av dagen. De er helt... de er overnervøse. Og Johan Andersen, det var vår sjef, hadde sagt at dere må få dem over i dag. Ja, sa jeg, hvorledes skal vi greie det ? Det var jo razzia, det var alle... så ble vi enige om at vi tar sjansen, ror midt på lyse dagen når klokka er tre, over fra Isebakke til Svartejan. Jeg snakket med toller Dahl. Han sier at jeg går en tur nedover klokka tre, og da er eka mi ledig. Vi ville ikke ta eka på den sida for da var vi redd for at tyskerene kunne se oss på fra byen, så vi satsa på den på siden. Disse to kom ut da med drosje , og vi fikk dem i båten og rodde over. Vi så ikke et eneste menneske. Vi så ikke et menneske på sjøen. Og vi trodde vi var alene. Men det viste seg jo det at på Knivsvø Barnehjem der sto bysterinna og en ti, femten unger og titta på at vi rodde over. Og det gikk bra, men det er så rart for at tredivet år etter at dette hendte så var datteren min i et selskap, og da sier en dame der: "Jasså, er du datteren til den som rodde midt på lyse dagen i september 1944 ?" Ja, så kommer hun hjem og spør hvorfor har du ikke fortalt noe om dette her ? Nei, sa jeg, det er ting man ikke prater om. Jeg hadde ikke nevnt det med krigen til noen på de tredivet åra. Det var liksom tabu etter min mening.

Og da... og så kommer vi frem etter razziaen og sånn, og den 23. så får Arne Strøm og jeg en telefon fra konduktør Østbye at de har en kurèr liggende på jernbanen i Halden som hadde blitt hengt igjen. Han hadde ikke greid å komme over Budalsvika den veien der for den var stengt. Ingen kunne ta han over. Kan dere greie å få han over ? Vi var enige at vi skulle... at han skulle komme jernbanelinja nedover klokka ti for da var det ikke noen tog eller noe på jernbanen. Vi er ute ved åttetiden, gjør klar eka, alt er i orden. Vi sitter der og lytter. Alt er fint og stille. Men plutselig sånn litt før ni så knepper det oppe i skogen, et lite kneppane. Og det er jo bælane mørkt, og

vi lurte på hva det kunne være ? Vi venter litt til og plutselig hører vi enda et knepp, og så sier Arne: "Det er noen nede ved bekken der" sier han. Vi blir da enige om at vi skulle trekke oss tilbake opp ved tunnelen, "Frihetens tunnel" som vi kalte det, og sitte og vente. Og jeg vil si det med en gang, det var en av de få gangene som vi brukte revolver. Vi brukte aldri våpen i gruppa vår. Vi regna det slik at hvis vi ble arrestert ute i skogen med våpen, så visste vi at vi ble sett på som sabotører eller noe slikt. Så vi brukte ikke det, men akkurat i den situasjonen der så brukte vi våpen for det var jo så spent akkurat i september. Vi ligger der i skogen og plutselig kommer det noen nedover mot oss mot "Frihetens tunnel". Så plutselig stopper han, snur seg rett mot oss, så får vi se at det er en tysk offiser. Han går oppover mot oss. Han er en meter fra å bli skutt. Vi hadde satt et merke. Han bøyer seg ned og tar opp to årer. Han hadde planlagt å flytte denne ruta. Men så gjør han det mest rakkenskapet. Han tar og stjeler eka vår. Han stjeler eka som ligger klar og ror over til Sverige. Og vi måtte jo se å ordne oss med eke nummer to. Det var litt mer arbeid. Kurèren kommer, vi får han over til Sverige. Og sier til de vaktene der borte: "Har dere akkurat fått en tysker over nå da ?" sier vi. "Å, hvordan vet dere det da ?" "Joda, vi har sett han" sa vi. Men bare samarbeidet... da får vi lov til å ta med den eka tilbake. Så Arne og jeg ta hver vår eke og ror dem tilbake og setter dem på plass der de skal være. Det var altså veldig godt samarbeid på grensen for å si det sånn.

Vel, jeg måtte dra til Sverige den 27. Det første bud jeg får når jeg kommer til Sverige, er at Arne og Erik var skutt på Havsrød. Og det var Nils Olsson som fortalte meg det. Og da sto jeg borte på Hälle, og så tenkte jeg det at det er jo fælt... der var disse to guttene ute på sitt første oppdrag, og så blir de skutt, mens jeg hadde holdt på frem og tilbake på grensen. Vært med på litt av hvert og sto her helt i orden og var sikra opphold i Sverige. Jeg regna jo med det at jeg skulle bli i det militære i Sverige, og jeg kom til Stråtenbo oppe ved Falund og var der en måned, og så kom jeg til Öreryd. Etter en måneds tid så ringte det plutselig en telefon ifra Stockholm. Det var den 3. november i -44, og jeg går opp på kontoret til kapteinen og tar den telefonen og blir da spurt om jeg kunne reise tilbake til Halden igjen og opprette nye ruter. For alle rutene på Halden var gått i stykker. Det var ikke noen virksomhet. Jeg vet ikke helt... jeg tok litt betenkningstid, så sier jeg at det er i orden. Så møtte jeg da opp i Stockholm den 4. om morgenen. Og så den 5. var jeg nede på Svartejan hos fru Rikkenberg der som vi bodde hos. Og min venn Edvard Gundersen som var tidligere arbeider i Halden-gruppa, og hadde også kommet ned. Og 6. november så er jeg... setter Edvard meg over til Sorgenfri. Jeg går gjennom skogen, gjennom Halden og hjem til mine foreldre. Det var litt rar følelse det der etter å ha vært vekk en måned og så rusle gjennom skogen og skulle opprette nye ruter. Jeg kom hjem til mine foreldre. Så kom jeg inn av døra. Faren min sitter i stolen som vanlig og slapper av, og så sier han stille og rolig: "Jasså, er du der ?" Og mora mi bare kommer ut fra butikken. Hun hadde vært ute og ekspedert, og hun gir meg en klem. Og så er... så forklarer jeg at nå er jeg tilbake igjen. Og da fikk jeg fatt i de guttene som jeg skulle ha tak i, Fritz Køhn og disse her og fikk opprettet ny gruppe. Denne gruppa var i gang alt den 9. november med de første flyktingene. Da kom alle flyktingene ned til Garvegata til mine foreldre og bodde der i et rom. Og Arvid nevnte det med vedsekker og litt av hvert. Når vi fikk beskjed så gikk det på mjøl. Vi fikk telefon til Mamma og Pappa at sender mottatt ordre to sekker hvete, det var to mannfolk. Det

var en enkel måte. Så det gikk bra. Og vi var i gang, og det gikk bra hele vinteren. Det var ikke noe is på fjorden eller noe. Vi rodde jamt. Det var mange flyktninger. Men jeg kan si, det var XU som hadde overtatt nå. Og Halvard Arnesen i XU... så plutselig var jeg blitt Milorg-mann og så var jeg XU-mann. Så jeg jobba for begge to. Og jeg satte som betingelse når jeg overtok nede i Stockholm at hvis det kommer henvendelse fra Gøteborg og Milorg, så måtte jeg få lov til å sette over disse flyktingene. Kurèrene da spesielt. For kurèrene og flyktingene var delt ned hos oss. Kurèrene tok vi på nedsiden av Isebakke ved Unnebergstranda over til Rotahella, der tok vi kurèrene, satte dem i land der. Og da hadde de kontakt videre. Og husk på det at vi var jo så heldige at vi hadde gode samarbeidspartnere i Strømstad. Gutter som kjørte drosje og henta disse her. Og alt var godt organisert. Jeg var så uheldig å få et skudd igjennom handa en av de første dagene i februar. Et uhell som ikke skulle vært nødvendig, men som hendte. Jeg hadde vært hjemme i Halden og kom sent... kom hjem klokka åtte om morgenen. Og så skulle jeg rense våpene, men så var det ett skudd i løpet. Jeg skal bare fortelle at jeg kunne ikke opereres på Strømstad Lasaret for der hadde de en nazilege. XU-ledelsen visste at jeg ... til slutt så måtte jeg reise helt til Gøteborg med skudd igjennom handa med tog. Jeg skjøt meg klokka åtte og var i Gøteborg ved nitiden om kvelden. Du kan tenke deg hva jeg hadde blødd igjennom dette her. Og når jeg satt der på toget så studerte disse svenskene...: "Hva har hendt deg, hva har hendt deg ?" Jeg kom akkurat til Gøteborg og da svima jeg av i armene på Johan Andersen og Trygve Eng. Kom til Salgrenska og ble operert og var der i en fire, fem dager... fem dager var jeg i Gøteborg. Så var jeg tilbake. Og den første dagen da så skulle vi over ved "Frihetens Tunnel" og hente noen flyktninger. Det hadde blitt et tynt islag så vi måtte dra oss opp med eka og slå en lita råk over isen til Sorgenfri fra Svartejan. Det gikk jo greit. Men så begynner dramatikken for oss. Dere kan tenke dere når vi dro over var det fullt måneskinn. Ringdalsfjorden og hele greiene lå vakkert badet, helt nydelig for å si det sånn. Men på tilbakeveien med to flyktninger en jente og en guttunge så hender det noe. Plutselig hører vi den tyske vaktbåten starter rett oppi fjorden. Og det er klart at vi hadde vel kanskje greid å komme oss over, men lyden føles så nærme på sjøen, så vi ble enige om at vi skulle legge oss under Knivsø og avvente situasjonen. Og vi hørte tyskerene kom nærmere og nærmere. Og èn ting visste både Edvard og jeg at hvis tyskerene fikk oss, så var det bare èn salve, og så var det slutt. Men vi hadde jo så gjerne lyst til å oppleve freden som vi visste ville komme etter fem års arbeide. Så vi ville jo gjerne være med på slutten òg. Men så hendte det... det var en liten sky, dere, som lå i nærheten av månen. Og så legger vi oss flate i båten. Jeg må si at jeg er ikke noe sånn... kristen er jeg, men jeg går kanskje ikke så mye i kirken og sånt noe. Men det vil jeg tro at mesteparten av dere når dere kommer opp i en situasjon eller tror det er slutt eller kanskje slutt, så er det noe at man folder sine hender, Og det gjorde jeg. Og det jeg gjorde det var akkurat det at jeg ba om at den lille skya kunne ikke den komme og legge seg foran månen akkurat når tyskerbåten kom. Og plutselig så er det akkurat som... vi ser den tyske båten femti meter borte, så plutselig så rigger den lille skya seg over... så ligger Ringdalsfjorden helt svart. Og denne båten kjører forbi oss. Og jeg kan fortelle at så fort har vi aldri rodd over til Svartejan. Men redselen var der igjen. Og den er ikke av det gode. Det var faktisk talt den siste opplevelsen som var noe.

Den siste tiden frem til frigjøringa... den siste flyktningen rodde vi den 5. mai og da var vi på tampen. Da var vi nedslitte. Da hadde vi tatt over 2.500 til Sverige. Vi begynte å kjenne at nervene ikke var så gode lenger. Jeg hadde jo gjort mine planer. Man snakker jo alltid om hva gjør man etter at man har vært grenselos, og hva gjør man da. Jeg hadde ett mål, jeg dere.??? Lund spurte om jeg ville gå inn i politistyrkene etter krigen i Halden. "Nei", sa jeg. "Nå er det slutt for mitt vedkommende. Nå er det våren, og jeg vil komme på Kvikk's A-lag og sparke fotball og bli menneske igjen." Det var mitt lille mål. Kanskje det var bra for nervene.

Og jeg vil avslutte sånn... 10. mai 1945 når det norske flagget kom på Festningen... ble heist der oppe, da var det en mann som ikke var der oppe, det var meg. Jeg sto oppe på Rødsveien hvor jeg fem år tidligere hadde stått med to tyske soldater som gissel og titta på det norske flagget ble firt på Festningen. La meg ærlig si ... tårene falt. Det var gledens tårer over mitt liv som gensesos som var over.

Takk for meg.

05.12.2002

Kurirer, flyktninglotsar og slippegång – Gösta Johannesson

Gösta Johannesson innledet med en historie om blomstrende kjærlighet som ikke kjenner seg bundet av landegrenser,

heller ikke under krigen. Da han var grensevakt på brua mellom Dals-Högen og Kornsjø hadde han en kamerat som ville

bli kjæreste med en jente på den norske siden. Han svømte over i badebukse og oppvartet sin kommende hustru i våte

badebukser

Senere, i november -44, var det for kaldt å svømme over, så han spurte vaktene om å få besøke sin «flicka». Det fikk han lov takket være

at det var de mer medgjørilige østerrikere, og ikke tyskere som stod vakt, mente han.

Slekt- og vennskapsbånd knyttet i grenseområdet gjennom tidene var av stor viktighet for motstandsbevegelsens arbeid under krigen.

Et dokument i feil hender kunne bety liv eller død for et menneske. Kompromitterende papirer og opplysninger ble gitt videre til mennesker

de kjente fra før og stolte på. Forretningsvirksomhet over grensen førte også til sterke forbindelser mellom mennesker. Halden hadde stor betydning som handelsby for

syd-vestre Värmland. De solgte tømmeret sitt til Saugbrugsforeningen, og Saugbrugs' kjøpte opp store skogområder av värmlendinger

som ville emigrere og derfor trengte «rena pengar». Slaktedyr fra Sverige ble solgt i Halden, og Johannesson gjenga levende en historie

om hvor vanskelig det kunne være å drive flokken nedover den lange Tistedalsbakken når damplokomotivet kom brusende ut av tunnelen

og skremte feet til alle hold. Lennartsforsbolaget fraktet all papirmassen sin via båter til Ed, lastet på tog til Halden, for oppbevaring i

«Lennartsfors-skjulet» før videre frakt til England. Det var enklere enn å frakte papirmassen via Dalslands kanal til Göteborg, som de

andre dalslandsbrukene gjorde.

Disse tette båndene av følelses- og forretningsmessig karakter ble uhyre viktig da motstandsbevegelsen bygde opp sin organisasjon.

Behovet for motstandsbevegelsens kurérvirksomhet bygger på det at den norske, demokratisk valgte regjeringen hadde flyktet til London

og måtte derfra prøve å styre et okkupert Norge. Kurérvirksomheten hadde derfor store oppgaver. Den mest effektive kurérruten var

med fly mellom London og Stockholm. Den delen gikk som regel greit. Vanskeligere var fortsettelsen av ruta mellom Stockholm og Norge.

Arvid Johanson nevner i sin bok «Grenseland i ufredsår» at det var 24 brukte kurérruter over grensen. 10 av dem var via jernbane.

Virksomheten foregikk på forskjellige måter. På en av rutene ble en vanntett beholder senket ned i en vanntank på toget av en toller på

Mon. I Halden ble den plukket opp av en jernbanetjenestemann og gitt videre til rette vedkommende.

Det var svært streng kontroll av jernbanepersonalet. Det svenske sikkerhetspolitiet fulgte nøye med på Dalslandsbanens ansatte. En dag

reiste en aktiv motstandsmann og jernbaneansatt fra Halden med toget for å hilse på sin kollega, konduktør Gunnar Gullborn i Mellerud.

De var gode venner, men det var farlig for han å bli knyttet til en norsk motstandsmann. Han var derfor ikke udelt begeistret for besøket.

Det varte heller ikke lenge før han ble innkalt til forhør hos sikkerhetspolitiet i Stockholm. Gullborn satt i forhør en hel natt på Kungsholmen,

men fikk slippe fri etter at opplysningene han hadde kommet med var blitt kontrollert og funnet i orden.

I Stig Roths dagbok finnes kildemateriale om den verdifulle informasjonen motstandsbevegelsen fikk fra jernbanepersonale. Bl. a. skriver

han om distriktssjefen for Oslodistriktet, Adolf Bech, som kontinuerlig sendte opplysninger med toget til Kornsjø. Stasjonmester Karsten

Edwardsen tok hånd om de små lappene merket med «1000» som var Bechs kodenavn. Av Bech fikk de på denne måten opplysninger om

hvor de tyske troppene ble forflyttet, eksempelvis:

«1000

60 tog med material og mannskap (ca. 10 000) i tiden 5/7–19/7 fra distriktene omkring Trondheim til Oslo for utskipning»

Informasjon kunne også dreie seg om kampmoralen blant de tyske soldatene. Utover vinteren 1941–42 møtte tyskerne sterk motstand

og den tyske stridsviljen var svekket. Det ble tydelig uttrykt i følgende rapport fra Kristiansand 26/3 -42:

«... overhørte tyske offiserer [...] synes de kjemper en håpløs kamp og at krigen allerede er tapt for tyskerne [...] tydelig tilkjennegitt at

den nåværende situasjon er ødsling av mennesker og materiell til ingen nytte og de er lei av hele krigen...»

Rapportene handlet også om motstandsbevegelsens behov for penger og andre mer eller mindre nyttige virkemidler til motstandarbeidet:

«... 100 gram tobak, infrarød film, Stripping film, Lyssnarapparater, 20 par silkestrumpor, [...] 5 stk puderdoser til Kjells gamla slav, 10 set

tunna damunderkläder. Saker som vi sätter värde på är kaffe, choklad...»

En kurér var Arne Kirkerud, kjent motstandsmann, politi og toller. Han fikk et oppdrag som gikk ut på å finne ut hvor mange tyskere som

var stasjonert mellom Halden og Kongsvinger. Han foretok grundige undersøkelser. En natt han var ute og syklet med en veske full av

hemmelige, ukodede opplysninger, møtte han en tysk tropp. Da hilser han dem «Heil Hitler» og viser fram sitt tollerskilt. De aksepter han

som kollega ute på oppdrag og det blir heldigvis jovial stemning. Kirkerud reddet livet den gang, men 7/2 -45 ble han imidlertid tatt med

mange verdifulle opplysninger. Han ble brakt til Halden, forhørt og torturert og siden sendt til Grini. Opplysninger han hadde med seg

den kvelden han ble tatt til fange, førte også til at mange andre, bl.a. lensmann Harry Bjerkebæk, sjef for Mil.org.'s hemmelige

etterretningstjeneste, XU, ble arrestert.

Det er blitt hevdet under debatter rundt jødeforfølgelsene at Sverige var fullstendig stengt for jøder under krigen. Det stemmer ikke helt.

Etter 1942/43 ble den svenske politikken endret, og landet ble mer generøst mot jødene.

I Oslo var det to politimenn, en av dem privatsjåfør for den nazistiske politisjefen Jonas Lie. De to politimennene brukte politisjefens bil

om natten til å plukke opp jøder som skulle sendes til tyske interneringsleirer. Deretter kjørte de dem til svenskegrensen. Der ble jødene

tatt imot og hjulpet over grensen. En av de som var med på dette arbeidet, var en mann med dekknavnet «Hans» eller «Vestlendingen»

(Torkel Fornes). Han har fortalt at han gikk natt etter natt med flyktingetransport av jøder. En gang gikk han sju netter i strekk, helt

utslitt, fordi han for sikkerhetens skyld også måtte passe sitt daglige arbeid og pleie vanlig sosial omgang.

Omsider kom freden, og mange opplevde den delte gleden over selv å kunne vende hjem til et fritt Norge, mens døde slektninger og

venner ikke fikk oppleve det.

Stig Roth

Sylinder for frakting av kurérpost

05.12.2002

Etter foredragene

Hammar takket for en uhyre interessant dag og dagens siste blomstertakk ble gitt av Ekornes til Svein Norheim for omvisningen han skulle ha, og som en markering av at han har vært en av prosjektets initiativtakere. Hun uttrykte også takknemlighet for hans engasjement i mange sammenhenger til glede for historieinteresserte, før Norheim selv overtok ordet og tok med seg 14 interesserte på omvisning i festningsanleggene. Der fikk deltagerne blant annet anledning til å se Danebrogflagget (det norske flagget slik det så ut etter 1814) og å gå «opp i» Schneiderkanonen. Denne tårnkanonen som stod på festningen i 1905, kom tilbake til Fredriksten i 1992. På grunn av denne kanonen ble den demilitariserte sonen, nedtegnet i Karlstadforhandlingene, opphevet!